

Rewolucja rosyjska

Spuścizna

Międzynarodowe echa rewolucji

pod redakcją Michała Kuryłowicza

Rewolucja rosyjska

Spuścizna

Międzynarodowe echa rewolucji

RDSJA

Wczoraj, dziś i jutro

Polityka – Kultura – Gospodarka – Religia

Pod redakcją Joachima Dieca, Anny Jach i Michała Kuryłowicza

Tom 22

Rewolucja rosyjska

Spuścizna

Międzynarodowe echa rewolucji

pod redakcją

Michała Kuryłowicza

Kraków

Copyright by individual authors, 2017

Recenzent
prof. dr hab. Grzegorz Mazur

Redakcja
Joanna Hałaczekiewicz

Projekt okładki
Anna Słota

ISBN 978-83-7638-903-5

Publikacja dofinansowana przez Wydział Studiów Międzynarodowych
i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie

KSIEGARNIA AKADEMICKA
ul. św. Anny 6, 31-008 Kraków
tel./faks: 12 431 27 43, 12 421 13 87
e-mail: akademicka@akademicka.pl

Księgarnia internetowa:
www.akademicka.pl

Spis treści

I. Spuścizna rewolucji – wymiar regionalny

Rozdział 1

Michał Kuryłowicz

Stulecie rewolucji, czyli kilka słów o międzynarodowej karierze komunizmu 9

Rozdział 2

Jakub Potulski

Radziecka polityka narodowościowa jako źródło współczesnych konfliktów na obszarze byłego ZSRR 19

Rozdział 3

Anna Pająk

Polityka (nie)pamięci o sowieckiej przeszłości Gruzji w czasie prezydentury Micheila Saakaszwilego 47

Rozdział 4

Krystyna Gomółka

Federacja Rosyjska w narodowych strategiach bezpieczeństwa Armenii, Azerbejdżanu i Gruzji 59

Rozdział 5

Łukasz Rabiasz

Polityka energetyczna Turkmenistanu wobec Rosji jako centralny element strategii emancypacji spod wpływów dawnego hegemonu 73

Rozdział 6

Jan Brodowski

<i>Państwa Grupy Wyszehradzkiej wobec Kaukazu Południowego</i>	85
--	----

II. Rewolucja rosyjska – rezonans międzynarodowy

Rozdział 7

Sebastian Szydłowski

<i>Wpływ rewolucji październikowej na stosunki rosyjsko-serbskie (radziecko-jugosłowiańskie)</i>	97
--	----

Rozdział 8

Michał Lubina

<i>Wpływ rewolucji październikowej na historię polityczną Azji Wschodniej i subkontynentu indyjskiego</i>	115
---	-----

Rozdział 9

Michał Lubina

<i>Spuścizna rewolucji rosyjskiej w Azji Południowo-Wschodniej</i>	133
--	-----

Bibliografia	151
--------------------	-----

Indeks nazwisk	163
----------------------	-----

Noty o autorach	169
-----------------------	-----

JAKUB POTULSKI
Uniwersytet Gdański

Rozdział 2

Radziecka polityka narodowościowa jako źródło współczesnych konfliktów na obszarze byłego ZSRR

Radziecki eksperyment społeczno-polityczny był związany z próbą zanegowania jednego z podstawowych wymiarów tożsamości społecznej w epoce nowoczesności – tożsamości narodowej. To paradoks, że nacjonalizm, który przecież jest partykularny, stanowi główną uniwersalną ideologię we współczesnym świecie¹. Ludzkość dzieli się na narody, z których każdy dąży do zachowania swojej odrębności i niepodległości oraz posiadania osobnego państwa kierującego się własnymi interesami. Przynależność narodowa jest najpowszechniej akceptowaną wartością współczesnego życia politycznego, a naród to jedna z najczęściej używanych kategorii w politycznym dyskursie. Mimo niekończących się sporów dotyczących istoty narodów przyjmuje się, że są one wspólnotami „konstruowanymi”, tworzonymi przez ruchy i ideologie nacjonalistyczne w wyniku instytucjonalizacji różnych projektów zbiorowego działania. Rozwój ideologii narodowych, tworzonych przez eli-

¹ Benedict Anderson (1997) sprzeciwiał się traktowaniu nacjonalizmu jako ideologii. Uważał, że przynależność narodowa oraz nacjonalizm są szczególnego rodzaju artefaktami kulturowymi i należy je traktować nie jako ideologie, ale raczej jako fenomeny społeczne bliskie szerszym systemom kulturowym, takim jak np. wspólnota religijna.

ty intelektualne, kulturalne i polityczne w XIX wieku, wypełniał puste miejsca wyłobione erozją sakralnego porządku systemów religijnych i roszczeń tradycyjnych dynastii do panowania (por. Anderson, 1997, s. 25-34). Ideologie te sakralizowały ideę narodu, podnosząc go do rangi wspólnoty podstawowej i najważniejszej, stanowiącej wartość autoteliczną. Uznawały, że lojalność i więź uczuciowa, obrona tożsamości, odrębności, jedności i spójności narodu jest obowiązkiem najwyższym, przeważającym nad innymi interesami, przywiązaniami i lojalnościami zarówno indywidualnymi, jak i grupowymi (Jasińska-Kania, 2001, s. 211). Historia wieku XX udowodniła, że owe „wyobrażone wspólnoty” wykazały większą moc oddziaływania na „serca i umysły” aniżeli jakiegokolwiek inne idee i stanowiły szczególnie potężne narzędzie mobilizacji mas. Ze względu na rolę, jaką tożsamość narodowa odgrywa w życiu człowieka, a także ze względu na jej potencjał mobilizacji politycznej nie wydaje się, aby wielokrotnie przewidywany „koniec epoki nacjonalizmów” był bliski urzeczywistnienia.

Marksizm od początku odnosił się negatywnie do nacjonalizmu. Przede wszystkim dlatego, że marksiści nie postrzegali wspólnoty narodowej jako zintegrowanej całości. Uważali, że wszystkie narody i grupy etniczne dzielą się na klasy społeczne, które stanowią podstawową formę różnicowania się społeczeństw ludzkich. Klasy społeczne mają różne interesy i różne wyobrażenia o narodowej identyfikacji. Dla marksistów najważniejszym podmiotem był międzynarodowy proletariatus, którego „historycznym” zadaniem było dokonać przemiany świata. To dlatego Marks pisał w *Manifeście komunistycznym*, że „proletariusze nie mają ojczyzny” (Marks, Engels, 2000, s. 27)², a w innych swoich pismach, że

² W tym samym zdaniu Marks pisał, że proletariatus musi przede wszystkim zdobyć władzę polityczną, wznieść się do stanowiska klasy narodowej (w późniejszych wydaniach „wznieść się do stanowiska przodującej klasy narodu”), ukonstytuować się jako naród – sam jeszcze pozostaje narodowy, aczkolwiek nie w znaczeniu burżuazyjnym. Jest to interesujący fragment, ponieważ ukazuje dość niejednoznaczny stosunek Marksa do kwestii narodowej. Według niego interes narodowy może odegrać ważną rolę dla sprawy postępu i rewolucji, czyli wspieranie ruchów narodowych może być w interesie ruchu komunistycznego. Dopuszczalne jest zatem istnienie państwa narodowego, ale tylko z punktu widzenia interesów proletariatus. Instrumentalne traktowanie spraw narodowościowych było dość charakterystyczne dla poglądów Marksa i Engelsa.

„narodowość robotnika nie jest ani francuska, ani angielska, ani niemiecka, jest nią praca, wolne niewolnictwo, sprzedawanie siebie. Jego rząd nie jest francuski, angielski czy niemiecki, jego rządem jest kapitał. Jego rodzime powietrze nie jest francuskie, angielskie czy niemieckie, to powietrze fabryczne” (Jaskułowski, 2004).

Nic dziwnego, że w oficjalnej ideologii radzieckiego państwa tożsamość narodowa była uważana za wtórną wobec bardziej uniwersalnego wymiaru – klas. Władze ZSRR, szukając elementu, który spajałby różnorodne społeczności zamieszkujące terytorium byłego cesarstwa, starały się działać na rzecz ukształtowania się ponadetnicznej, uniwersalnej tożsamości radzieckiej. Polityka władz ZSRR wobec tzw. problemu narodowościowego była bardzo niespójna, a jej konsekwencje pozostają jednym z głównych powodów nawracających konfliktów na obszarze poradzieckim. Spuścizna radzieckiej polityki narodowościowej jest jednym z kluczowych elementów wpływających na sytuację polityczną na obszarze byłego ZSRR i jedną z głównych przyczyn konfliktów etnopolitycznych. Bolszewicki eksperyment z budową państwa radzieckiego zakłócił procesy charakterystyczne dla „wieku nacjonalizmów” i tworzenia się państw narodowych.

Hipoteza artykułu brzmi: konflikty etniczne mające miejsce na terytorium poradzieckim od czasu rozpadu ZSRR są następstwem tego, że specyficzna radziecka modernizacja społeczno-polityczna (ze swoją próbą budowy tożsamości „radzieckiej”) zamroziła procesy budowy tożsamości narodowej i nowoczesnego państwa narodowego. Współczesne konflikty narodowościowe na terytorium byłego ZSRR wybuchają do pewnego stopnia dlatego, że region ten bardzo specyficznie przechodził modernizację związaną z nastaniem społeczeństwa przemysłowego. Jednym z elementów modernizacji była tzw. rewolucja narodowa. Nowoczesną tożsamość narodową kształtowały cztery podstawowe procesy: wyznaczanie granic politycznych tak, żeby odpowiadały ludzkim populacjom; przenoszenie lub fizyczna eliminacja populacji, aby pasowały do istniejących granic; asymilacja kulturowa subpopulacji z dominującą kulturą; modyfikacja koncepcji tożsamości narodowej, żeby odpowiadała temu, co jest politycznie możliwe do osiągnięcia, jeśli się uwzględni społeczne i fizyczne cechy społeczeństwa (Fukuyama, 2015, s. 224). Procesy te, zamrożone w epoce radzieckiej, nasiliły się po roz-

padzie ZSRR. Kraje poradzieckie przechodzą przyspieszony proces budowania nowoczesnego państwa, który wymaga równoległej budowy narodu.

Problem polega na tym, że trzy pierwsze z wymienionych wyżej procesów często nie mogą się obyć bez stosowania przemocy i przymusu. Budowanie tożsamości jest niezwykle kontrowersyjne, świat bowiem nigdy nie składał się ze zwartych, homogenicznych „narodów”, gotowych do przekształcania się w organizmy polityczne. Silne poczucie tożsamości narodowej jest niezbędnym składnikiem procesu budowy nowoczesnego państwa, ale jest ono także dla niego bardzo niebezpieczne. Tożsamość narodową buduje się wokół zasad opartych na pochodzeniu etnicznym, rasie, religii lub języku, czyli zasad, które z natury rzeczy pewnych ludzi obejmują, a innych wykluczają. Tożsamość narodowa często jest kształtowana w celowej opozycji do innych grup i chociaż wzmacnia wewnętrzną spójność społeczną, służy też utrwalaniu konfliktu (Fukuyama, 2015, s. 217). Dlatego historia Europy jest także historią przemocy i przymusu związanego z procesami kształtowania się scentralizowanych państw narodowych. Współczesne konflikty etnopolityczne na terytorium poradzieckim są efektem specyficznego podejścia władz radzieckich do problemów tożsamości narodowej oraz „spóźnionej modernizacji”, czyli są spowodowane odłożeniem w czasie procesów, które w Europie Zachodniej zachodziły na przełomie XIX i XX wieku. Wszystkie te procesy, będące elementem modernizacji i budowy państw narodowych w Europie przełomu XIX i XX wieku, zachodzą obecnie na obszarze poradzieckim.

Warto pamiętać, że, historycznie rzecz ujmując, Rosja carska była imperium składającym się z wielu grup etnicznych i religijnych, które w wyniku podbojów militarnych zostały włączone do państwa. Wszystkie imperia zawsze stawały przed fundamentalnym wyzwaniem, jakim była organizacja rozległych przestrzeni znajdujących się pod władzą centrum. Kruchość imperiów na przestrzeni dziejów ilustruje odwieczną trudność w zbudowaniu społecznego i ideologicznego fundamentu władzy, który gwarantowałby stabilność, jak również pozwalałby na skuteczne rządzenie przynajmniej w zakresie niezbędnych funkcji: wojskowej, administracyjnej, gospodarczej i podatkowej. Imperium z definicji musi być wielkie i składać się z jednostek, które kiedyś tworzyły osobne

całości. Zróżnicowanie – etniczne, kulturowe, religijne – stanowi nieodłączny element każdego imperium. Zróżnicowanie struktury narodowościowej, językowej i religijnej rosyjskiego państwa od zawsze decydowało o jego specyfice i znacząco wpływało na organizację stosunków wewnętrznych. W historii tego kraju jednym z głównych problemów polityki wewnętrznej było i jest do dnia dzisiejszego pytanie, jak połączyć w jeden organizm państwowy społeczności różniące się językiem, zwyczajami, obyczajami, duchową i materialną kulturą, wyznaniem.

Przez nieustające od XV wieku poszerzanie swojego terytorium carska Rosja wkroczyła na tereny zamieszkiwane przez inne grupy etniczne, mające swoją odrębność kulturową, a nawet tradycje państwowości. Terytorium państwa stawało się coraz bardziej zróżnicowane pod względem geograficznym i społecznym, a spoiwem tej różnorodności był despotyczny system polityczny. Generalnie uważa się, że państwo rosyjskie zawsze charakteryzowała centralizacja władzy i dominacja centralnego aparatu administracyjnego nad innymi aktorami politycznymi. Jest to twierdzenie trochę uproszczone, gdyż z jednej strony było to zawsze państwo scentralizowane, hierarchiczne, autokratyczne, gdzie autorytet suwerena był absolutny, z drugiej zaś przestrzeń państwa często organizowano doraźnie, zależnie od okoliczności, w miarę dokonywanej ekspansji. Przez długi czas był to system elastyczny, w którym stosowano zróżnicowane formy sprawowania władzy, a nawet w niektórych prowincjach takie instrumenty jak protektorat czy autonomię (Шульженко, 2005, s. 17-32). Dopiero rozwój cywilizacyjny i techniczny w XIX, a zwłaszcza XX wieku umożliwił ściślejszy nadzór nad każdym niemal regionem i zaznaczył się coraz silniejszą tendencją do uniformizmu i centralizmu. Podstawowa zasada systemu władzy w Rosji polegała na tym, że centrum ustanawiało w prowincjach jednolity reżim polityczny. Pochodzący z centrum „impuls władzy” słabł wraz z odległością. Im bardziej malała imperialna integracja państwa, tym bardziej rosła samodzielność prowincji. Kiedy centrum traciło wpływy, większą władzę uzyskiwały wspólnoty lokalne, kształtowała się wielocentrowość lub dochodziło do dezintegracji (Marciniak, 2001, s. 90).

Problem organizacji i zarządzania olbrzymim, zróżnicowanym społecznie terytorium był jednym z podstawowych wyzwań dla polityki wewnętrznej państwa. Od XV wieku za fundamentalną tradycję rosyj-

skiej państwowości uchodził unitaryzm – zasada centralnego zarządzania państwem. Jednocześnie jednak centralny ośrodek władzy – dwór carski – musiał uwzględniać terytorialno-geograficzne, społeczno-ekonomiczne, etniczne, a także kulturowo-historyczne odrębności regionów. Lojalność wobec domu panującego uznawano za podstawowy element spajający kraj. Twórca nowożytnego absolutyzmu carskiego, Piotr I, uważał, że dobrem najwyższym jest interes państwa. Przy czym interes ten miał wyrażać samowładca w ustanawianych przez siebie prawach i podejmowanych suwerennie decyzjach. Od czasów Piotra I tradycyjne miejsce cara w państwie jako najwyższej władzy zwierzchniej i jedyne go prawodawcy zostało usankcjonowane przepisami prawa zawartymi w regulaminach. Wytworzenie dość skomplikowanego aparatu biurokratycznego miało dać cesarzom rosyjskim skuteczne narzędzie realizacji swej woli w warunkach tworzenia się nowoczesnego państwa i zapewnić jego spójność.

Reformy Piotra I kontynuowała Katarzyna II, która dążyła do modernizacji państwa i zbudowania „oświeconego absolutyzmu”, tak aby stworzyć nowoczesny, zintegrowany organizm państwowy kierowany z nowego politycznego centrum w Petersburgu. Główne zadanie władców rosyjskich polegało na utrzymaniu jedności państwa w obliczu jego ogromnej różnorodności. Akty wydawane przez Katarzynę II były świadectwem rosnącego wśród elit politycznych przekonania o konieczności przestrzegania w relacjach z różnorodnymi ludami mówiącymi różnymi językami i wyznającymi różne religie jednej z najważniejszych zasad każdego imperium: „мы вами владаем, вы нам подчиняетесь, платите налоги, за это живете и верите как хотите” (por. Арапов, 2003, s. 9). Katarzyna II i jej następcy dążyli do zapewnienia absolutnej lojalności poddanych wobec istniejącego porządku państwowego i panującego domu Romanowów. Caryca uznała, że z punktu widzenia interesów państwa konieczne jest przyjęcie pragmatycznej polityki włączania lokalnych elit społecznych w struktury cesarstwa rosyjskiego i zapewniania sobie ich lojalności. Katarzyna II w trakcie swojego panowania utrzymywała podstawowe zasady rosyjskiej polityki narodowościowej, której głównym zadaniem było i jest zapewnienie wewnętrznej spójności, a tym samym bezpieczeństwa państwa. Jeżeli pojawiało się zagrożenie ze strony jakiegokolwiek grupy etnicznej lub religijnej, władza

interweniowała – włącznie ze stosowaniem siły wojskowej. Jeżeli natomiast nierosyjskie elity okazywały lojalność wobec państwa i podtrzymywały społeczno-polityczną stabilność, były one obdarzane przywilejami i w różny sposób włączane do grona osób rządzących.

Taka elastyczna i pragmatyczna polityka długo przynosiła sukcesy, jednak władze carskie nie były w stanie rozwiązać wszystkich problemów związanych z zarządzaniem tak zróżnicowanym terytorium. W połowie XIX wieku Rosja stanęła przed wyzwaniami związanymi z procesami modernizacji i tworzenia nowoczesnego, scentralizowanego państwa narodowego. Wraz ze stopniowym rozpadem struktur patriarchalno-feudalnych dotychczasowe formy organizacji polityczno-społecznej przestały być funkcjonalne. Z procesami modernizacyjnymi towarzyszącymi narodzinom społeczeństwa przemysłowego łączyło się wiele zmian zarówno w sferze stosunków społecznych, jak i świadomości. Zmiany te sprzyjały krystalizowaniu się tożsamości narodowych poszczególnych zbiorowości i przydawały im znaczenia. Zapoczątkowany przez reformy Piotra I i Katarzyny II rozwój edukacji spowodował, że XIX wiek był okresem kulturowego rozkwitu Rosji, a także gwałtownych sporów ideologicznych dotyczących rosyjskiej tożsamości, kultury i kształtu rosyjskiego państwa. Wraz z przemianami społecznymi, rozwojem przemysłu, edukacji i kultury władze carskie musiały zmierzyć się z problemem modernizacji kraju i stworzeniem jednolitej przestrzeni społeczno-politycznej. Sama lojalność wobec tronu i cara przestała być już wystarczającym spoiwem systemu politycznego wieloetnicznego cesarstwa. W Rosji pojawiło się pytanie podstawowe dla wszystkich państw wieloetnicznych: na czym ma się opierać lojalność wobec wspólnoty politycznej, jeżeli zamieszkujące państwo grupy i społeczności odwołują się do innych znaków tożsamości kulturowej? Czy żyjące w tym samym państwie narodowości mają być jego współgospodarzami czy też wyłącznie gośćmi mniej lub bardziej chętnie widzianymi przez dominującą liczebnie większość narodowościową? Czy należy zmierzać do tworzenia narodu państwowego, złożonego z obywateli różnych narodowości, czy też uznać dominujący naród kulturowo-etniczny za wyłącznego właściciela?

Pierwszym sygnałem wskazującym na to, że rosyjskie elity polityczne zaczynają sobie zdawać sprawę z wagi problemu, były działania mi-

nistra oświaty hrabiego Sergiusza Uwarowa, twórcy ideologii „oficjalnej narodowości” wyrażonej w formule „prawosławie, samowładztwo, narodowość”. Przy czym należy pamiętać, że przez „narodowość” rozumiano nie tyle narodowy, ile raczej ludowy charakter rosyjskiego samowładztwa (odmienny od arystokratycznych monarchii zachodnich), a sam car Mikołaj I ideę „narodowości” traktował ostrożnie, ponieważ kojarzyła mu się z niebezpieczeństwem rozniesienia wewnątrz państwa konfliktów etnicznych (Walicki, 2005, s. 184). Niemniej jednak koncepcja Uwarowa uchodzi za pierwszy w historii rosyjskiego państwa program „polityki narodowościowej”, mimo że ocena, czym tak naprawdę była ta „narodowość”, wciąż budzi spory. Część badaczy uważa wręcz, że hasła „prawosławie” i „narodowość” (ludowość) nie miały żadnego samoistnego znaczenia, a jedynie były wsparciem dla idei samowładztwa jako właściwej osi całego systemu. „Ludowość” miała carat uczynić własnym, rdzennym, drogim ludowi (Kucharzewski, 1998, s. 72).

W drugiej połowie XIX wieku polityka narodowościowa zaczęła stać się centralnym problemem władz, które wprowadziły istotne zmiany do dotychczasowych praktyk politycznych. Zmiany te były odpowiedzią na nowe wyzwania, przed którymi stało rosyjskie cesarstwo: 1. Porażka w wojnie krymskiej, która ukazała słabość dotychczasowego modelu państwa i konieczność jego modernizacji; 2. Wystąpienia wśród nierosyjskich mniejszości etnicznych, które zostały uznane za bezpośrednie zagrożenia dla państwa, szczególnie zaś powstanie styczniowe w Królestwie Polskim; 3. Pojawienie się procesów narodotwórczych w ramach rosyjskiej większości; 4. Zmiany zachodzące w zachodniej Europie, gdzie realizowany był model scentralizowanego państwa narodowego (Каппелер, 2000, s. 182).

Rosyjska polityka została ukierunkowana na modernizację państwa – administracyjną, społeczną i kulturową integrację społeczeństwa. W rezultacie pod koniec XIX wieku została przyjęta polityka kulturowo-językowej rusyfikacji. Szczególnie represyjną rusyfikację prowadzono na ziemiach byłej Rzeczypospolitej: w Polsce, na Białorusi, Litwie i Ukrainie. Symbolem tego okresu mogą być poglądy Jurija Samarina. Autor pracy *Окраины России (Okrainy Rosji)* traktował powstanie styczniowe jako swego rodzaju precedens mający uświadomić elitom politycznym cesarstwa, jaką politykę powinni prowadzić na „okrainach” Rosji. Uwa-

żał on, że w zachodnich prowincjach należy wyćpić wpływy kultury polskiej i katolicyzmu. Wymagałoby to wyrugowania z życia społeczno-politycznego warstw szlachecko-inteligenckich, prowadzenia polityki emancypacji pozostałych warstw ludności (głównie chłopów) i wychowywania ich w duchu lojalności wobec władzy państwowej (Walicki, 2002, s. 440-441). Samarin był przekonany, że tylko scentralizowane, silne i zintegrowane państwo ma szansę przetrwać jako organizm polityczny. Był zatem zwolennikiem centralizacji władzy, budowy sieci dróg kolejowych łączących ze sobą różne części cesarstwa i oparcia polityki wewnętrznej na wielkoruskim nacjonalizmie. Zwracał uwagę na to, że zmiany zachodzące w Europie będą oddziaływały negatywnie na spójność Rosji, a więc trzeba jak najszybciej podjąć wysiłki na rzecz zintegrowania „okrain” z resztą kraju. Ideałem politycznym stała się unifikacja administracyjno-prawna, której towarzyszy homogenizacja kulturowa, czyli w praktyce rusyfikacja.

Polityka centralizacji i budowy jednolitego państwa opartego na wielkoruskim nacjonalizmie budziła opór nie tylko na rubieżach cesarstwa, zamieszkiwanych przez społeczności etnicznie i kulturowo odrębne, ale także w rejonach wewnętrznych, zamieszkiwanych przez ludność pochodzenia tureckiego, w dużej części wyznającą islam. Rosyjskie aspiracje narodowościowe i polityczne wręcz wymusiły zrodzenie się tożsamości narodowej wśród nierosyjskich poddanych cesarstwa. Rozwój edukacji przyczynił się do ukształtowania się rosyjskiej inteligencji, a procesy modernizacji obejmowały nie tylko zamieszkujących cesarstwo Rosjan, ale także przedstawicieli innych grup etnicznych. Społeczności zagrożone przez wielkoruski nacjonalizm zaczęły szukać sposobów obrony przed rosyjską wersją *kulturkampf*. Cesarstwo stało w obliczu zagrożenia konfliktami wewnętrznymi będącymi efektem postępujących procesów narodotwórczych, które kształtowały się w opozycji do despotycznego imperium Romanowów. Wielonarodowościowe imperium musiało się zmierzyć z konsekwencjami nadejścia społeczeństwa przemysłowego, a wraz z nim z gwałtownym rozwojem nacjonalizmów.

Modernizacja społeczno-polityczna związana z pojawieniem się tzw. społeczeństwa przemysłowego wymagała stworzenia nowoczesnych struktur politycznych (scentralizowanego państwa), a także wykształcenia

nowych więzi społecznych będących podstawą lojalności wobec państwa. Analitycy zajmujący się badaniem procesów modernizacji i tworzenia się nowoczesnych narodów łączą powstanie nacjonalizmu z nowoczesną modernizacją, podkreślając, że problemy tożsamości w praktyce nie istniały w społeczeństwach przednowoczesnych. W społeczeństwach zbieracko-łowieckich i rolniczych ruchliwość społeczna była tak mała, a podział pracy tak ograniczony, że jednostka nie miała zbyt dużego wyboru w kwestii swoich związków z innymi. O ważnych sprawach w życiu człowieka zwykle decydowało plemię, wioska lub kasta. Wskutek tego jednostka nie musiała się pytać o swoją tożsamość: „kim tak naprawdę jestem?”. Sytuacja ta zmieniła się wraz z zachodnioeuropejską modernizacją, napędzaną wynalazkiem prasy drukarskiej i rozwojem rynku książek. Druk gwałtownie obniżył cenę komunikacji piśmiennej i umożliwił wydawanie książek w językach narodowych. Benedict Anderson pisał, że pojawienie się drukowanego języka narodowego umożliwiło powstanie „wspólnoty wyobrażonej”, czyli ludzi będących za pośrednictwem wspólnego języka uczestnikami tej samej kultury. Dzięki czytaniu ludzie, którzy nigdy nie wypuszczali się poza granice swoich wiosek, mogli nagle uświadomić sobie związki łączące ich z mieszkańcami innych odosobnionych wiosek (Anderson, 1997, s. 48-57). Ernest Gellner zwracał natomiast uwagę na to, że nacjonalizm powstał w wyniku głębokich przemian społecznych związanych z przejściem od gospodarki rolnej do przemysłowej w XIX wieku. Sprawne funkcjonowanie społeczeństwa industrialnego wymagało, by członkowie tej samej społeczności mieli te same kody językowe, a także prezentowali ten sam typ kultury i podobne standardy organizacyjne (Gellner, 1991, s. 53). Wzrost podziału pracy spowodowany procesem industrializacji zachęcał do unifikacji społecznej. Przygotował zatem grunt pod nowoczesny nacjonalizm, w którym oparta na wspólnym języku kultura „narodowa” stała się centralnym, jednoczącym źródłem społecznej spójności.

Na kluczową rolę nacjonalizmu jako źródła nowoczesnej spójności społecznej zwracał uwagę Émile Durkheim. Wyjaśniając tworzenie i stabilność wzorów działania, zwracał uwagę na konsens co do wartości i ukierunkowania uczestników na wartości intersubiektywnie uznane. Społeczeństwa są zorganizowane wokół wartości: aby mogło istnieć społeczeństwo, muszą istnieć także wartości, które będą stanowiły

pewien wspólny, uniwersalny dla wszystkich fundament. Zgodnie z Durkheimowską tradycją społeczeństwo bez wspólnego zestawu wartości nie może funkcjonować prawidłowo. Jeżeli taki zestaw nie będzie istniał, popadnie ono w stan anomii, chaosu norm, utraci jednoznaczne drogowskazy, co sprzyja dewiacjom i skutkuje rozkładem zbiorowości. Aby społeczeństwo funkcjonowało właściwie, musi istnieć zatem zestaw wartości, wokół którego będzie można budować więzi społeczne i międzyludzką solidarność. W społeczeństwach tradycyjnych główną rolę odgrywała religia jako system regulujący niemal wszystkie sfery życia. Była ona głównym spoiwem porządku społecznego, gdyż kluczowe normy i wartości wiązały się z systemami religijnymi. Kiedy intensywna dziewiętnastowieczna modernizacja nasiliła zapoczątkowane w dobie oświecenia procesy sekularyzacji, trzeba było znaleźć nowy element, który zaspokoiłby ludzką potrzebę wspólnoty, solidarności i bezpieczeństwa emocjonalnego. Durkheim przewidywał transformację sfery *sacrum* w społeczeństwach nowoczesnych. Uważał, że głębokie społeczne i strukturalne zmiany, które nastąpiły wraz z narodzinami społeczeństwa nowoczesnego, będą wpływać na to, jak ludzie przeżywają i odbierają sferę *sacrum*. Rozpad starych, przednowoczesnych lokalnych więzi związany z dużą ruchliwością geograficzną (a także stopniowo społeczną) wymagał stworzenia nowej wspólnoty, która dostarczałaby sensu życiu jednostkowemu i grupowemu oraz tworzyła poczucie solidarności i więzi, formułowała cele. W świecie nowoczesnym rolę wspólnoty religijnej przejęła wspólnota narodowa. Dla Durkheima patriotyzm i nacjonalizm były takim źródłem moralnych wartości, które mogą stać się „świecką religią”, ta zaś będzie stanowiła źródło moralnej i społecznej spójności nowoczesnego społeczeństwa (Cristi, 2009, s. 47).

Wiek XIX należał do nacjonalizmu. To właśnie rewolucja narodowa była jedną z najważniejszych konsekwencji przemian gospodarczo-społecznych związanych z nadejściem nowoczesności. Określenie „rewolucja narodowa” odnosi się do dwóch powiązanych procesów: budowy nowoczesnego państwa i narodu. Budowanie państwa dotyczy tworzenia konkretnych, namacalnych instytucji – armii, policji, biurokracji, ministerstw i tym podobnych. Natomiast budowanie narodu jest kreowaniem poczucia tożsamości narodowej, które zastąpi poczucie lojalności poszczególnych ludzi wobec plemion, wiosek, regionów lub

grup etnicznych (Fukuyama, 2015, s. 216). Miało ono decydujące znaczenie dla powodzenia procesu powstawania państwowości. Chociaż nowoczesne państwo narodowe składało się z licznych sektorów, wspierało ono powstanie jednego dominującego języka i nadrzędnej kultury narodowej, dzięki którym stało się możliwe odsunięcie roszczeń klas i subkultur, a tym samym zapewnienie lojalności wobec bardziej uniwersalnej tożsamości narodowej. W nacjonalizmie państwowym ograniczone terytorialnie państwo zakłada lojalność, która wykracza poza przywiązanie do rodziny, krewnych, grupy kulturowej lub tożsamości etnicznej. Decydujące znaczenie dla powodzenia procesu budowy nowoczesnego państwa miał zatem równoległy proces budowy narodu. Od czasu rewolucji francuskiej, wraz z uruchomieniem procesu szerzenia się postaw nacjonalistycznych, wielonarodowościowe byty polityczne (imperia) zaczęły się rozpadać na organizmy bardziej jednorodne etnolingwistycznie. Osmańska Turcja, a także Austro-Węgry i cesarstwo rosyjskie nie były w stanie znaleźć żadnej uniwersalnej formuły, która umożliwiłaby im trwanie w swojej dotychczasowej formie.

Na początku XX stulecia w Rosji zaczęły się gwałtownie rozwijać ruchy narodowościowe stawiające sobie za cel zdobycie jak największej autonomii. Dotyczyło to przede wszystkim narodów zamieszkujących kresowe prowincje państwa (Polaków, Finów, Gruzinów, Ormian), ale także Tatarów, Baszkirów czy Buriatów. O sile procesów narodotwórczych władze rosyjskie mogły się przekonać podczas rewolucji 1905 roku, która przyniosła rozkwit partii i ruchów narodowościowych. Problem nacjonalizmu i narodowościowych aspiracji różnych grup zamieszkujących terytorium byłego cesarstwa rosyjskiego stał się jednym z najważniejszych zagadnień, z którymi musiało się zmierzyć państwo rosyjskie. Mimo że władzom carskim udało się opanować sytuację wewnętrzną, to mobilizacja różnorodnych ruchów narodowych okazała się bardzo duża. Między innymi także z tego powodu na ruchy narodowościowe uwagę zwrócili bolszewicy, którzy zaczęli je traktować jako głównego sojusznika w walce z carskim samodzierżawiem.

Stosunek bolszewików do tożsamości narodowej był dość jednoznaczny. Więzy wynikające z poczucia tożsamości narodowej uznawali za wtórne wobec więzi wynikających z pozycji w kapitalistycznym systemie produkcji. Pisma polemiczne Włodzimierza Lenina nie pozosta-

wiają w tej kwestii żadnych wątpliwości. W 1903 roku w artykule *Kwestia narodowa w naszym programie* pisał, że socjaldemokracja jako partia proletariatu uważa za swe pozytywne i główne zadanie popieranie samookreślenia nie ludów i narodów, lecz proletariatu w łonie każdej narodowości, i partia powinna zawsze i bezwarunkowo dążyć do najściślej-szego zjednoczenia proletariatu wszystkich narodowości (Lenin, 1978a, s. 378). Lenin negował znaczenie narodowości jako istotnego kryterium budowy nowego ładu politycznego, gdyż proletariacki internacjonalizm miał znosić narodowe różnice między wyzyskiwanymi masami robotniczymi. W przededniu I wojny światowej, w 1913 roku, w artykule *Uwagi krytyczne w kwestii narodowej* pisał: „Swarom narodowościowym między różnymi partiami burżuazyjnymi z powodu kwestii językowych itd. demokracja robotnicza przeciwstawia żądanie bezwarunkowej jedności i całkowitego zespolenia się robotników **wszystkich** narodowości we **wszystkich** organizacjach robotniczych, zawodowych, spółdzielczych, spożywczych, oświatowych i wszelkich innych, wbrew wszelkiemu nacjonalizmowi burżuazyjnemu” (Lenin, 1978b, s. 814). Nieco dalej pisał: „wszelki nacjonalizm liberalno-burżuazyjny wnosi olbrzymią demoralizację do środowiska robotniczego, wyrządza olbrzymią szkodę sprawie wolności i sprawie proletariackiej walki klasowej. Jest to tym bardziej niebezpieczne, iż tendencję burżuazyjną (i burżuazyjno-pańszczyźnianą) **maskuje** się hasłem «kultury narodowej». W imię «kultury narodowej» – wielkoruskiej, polskiej, żydowskiej, ukraińskiej itd. – ubijają swe reakcyjne i brudne interesy czarnosecińcy i klerykałowie, a następnie również burżua **wszystkich** narodów” (Lenin, 1978b, s. 819).

Lenin był nie tylko ideologiem bolszewizmu, ale także politycznym praktykiem, który zdawał sobie sprawę z siły ruchów narodowościowych. Dlatego też sformułował myśl, że proletariat ma określone obowiązki wobec narodu, co więcej, tylko on jest w stanie godnie reprezentować interesy narodowe w warunkach, gdy klasowy interes burżuazji czyni niemożliwym odegranie przez nią tej roli. Stąd wziął się w programie politycznym bolszewików postulat samostanowienia narodowego. Lenin uważał, że dla celów rewolucji i zniszczenia istniejącego reżimu należy zmobilizować wszelkie rezerwy, które umożliwią przeprowadzenie rewolucji, a partia bolszewicka powinna przewodzić wszystkim siłom walczącym przeciwko istniejącemu uciskowi (Wiatr, 1987, s. 251-252).

Jak zwracał uwagę Leszek Kołakowski, stanowisko Lenina było całkowicie jasne. Przywódca należał do wrogów ucisku narodowościowego i głosił prawo samookreślenia narodowego. Jednakże prawo to było zawsze obwarowane zastrzeżeniem, że socjaldemokracja tylko wyjątkowo może separatyzm polityczny popierać i że w ogólności sprawa samookreślenia jest bezwzględnie podporządkowana interesom partii, a więc w wypadku kolizji między tym interesem a aspiracjami narodowymi jakiegoś ludu te ostatnie przestają się liczyć. Prawo do samostanowienia było zatem czysto taktycznym narzędziem – bolszewicy starali się wykorzystać aspiracje narodowe w walce o władzę, ale „interes proletariatu” nigdy nie mógł być podporządkowany ogólnonarodowym dążeniom (Kołakowski, 2001, s. 476). Nie ma powodu, by wątpić, że Lenin nienawidził narodowego szowinizmu (również wielkoruskiego) i starał się tępić jego przejawy w ramach partii socjaldemokratycznej, ale jednocześnie traktował on sprawę narodową jako jedną z dźwigni służących do rozsądzania absolutyzmu i walki o władzę. Wartość sojuszników bolszewicy widzieli nie w ich bliskości ideom marksizmu, a w stopniu ich użyteczności przy burzeniu starego porządku władzy.

Zwrócenie uwagi na aspiracje narodowe jako potężnego zasobnika energii, który partia komunistyczna może i powinna wykorzystywać w walce o władzę, było jednym z najważniejszych odkryć leninizmu i przyczyniło się znacznie do jego sukcesu (Kołakowski, 2001, s. 478). Początkowo w politycznym programie bolszewików była mowa z jednej strony o dążeniu do zjednoczenia wszystkich narodów w dobrowolnym zrzeszeniu proletariacko-chłopskiej republiki, a z drugiej o pozostawieniu wszystkim narodom prawa wyboru w kwestii stworzenia własnego państwa lub życia we wspólnym państwie z innymi nacjami. W oficjalnym programie partii zaczęto jednak stopniowo eksponować idee samostanowienia i prawa narodów do własnego państwa. Stało się to przede wszystkim pod wpływem sytuacji politycznej pod koniec I wojny światowej. Ciężar wojny i kryzys centralnej władzy spowodował narastanie fali niezadowolenia społecznego, czego jednym z przejawów była coraz większa popularność ruchów narodowych w prowincjach cesarstwa, zarówno tych kresowych, jak i centralnych, m.in. na Ukrainie, w krajach nadbałtyckich, w Azji Środkowej, na Powołżu. Bolszewicy uznali, że podkreślanie zasady samostanowienia narodów stwarza możliwość przeciągnięcia ruchów narodowych na stronę rewolucji.

Po rewolucji lutowej na obszarze byłego cesarstwa rosyjskiego liczne ruchy i partie narodowe uzyskały swobodę działania. Domagały się one jako minimum autonomii, ale bardzo często pełnej niezależności od byłego centrum. Upadek monarchii Romanowów obudził nadzieję we wszystkich grupach narodowościowych, które spodziewały się po Rządzie Tymczasowym przyznania im autonomii bądź też pełnej niezależności. Działalność Rządu Tymczasowego, któremu aspiracje narodowościowe osłabiające od wewnątrz uwikłane w światowy konflikt państwo były nie na rękę, spowodowała, że niezadowolone narody podjęły samodzielne działania.

Wraz z osłabieniem władzy centralnej w lutym 1917 roku rozpoczął się proces, który, nawiązując do współczesnej terminologii, można nazwać „paradą suwerenności”. Partia bolszewicka w walce o władzę zdecydowanie dystansowała się od dotychczasowego reżimu i dlatego też propaganda bolszewików zapowiadała wprowadzenie w miejsce „jednej i niepodzielnej” Rosji państwa, w którym teoretycznie każda nacja będzie miała prawo do suwerenności. Na VII (kwietniowej) konferencji SdPRR w 1917 roku przyjęto uchwałę, że wszelkim nacjom wchodzącym w skład Rosji należy się prawo do swobodnej budowy własnej państwowości. Uznanie prawa narodów do samostanowienia spowodowało wzrost popularności partii bolszewickiej. Aby znaleźć kompromis pomiędzy chęcią utrzymania pod swoją kontrolą całego terytorium państwa a deklarowanym prawem narodów do samostanowienia, podkreślano przede wszystkim prawo do terytorialnej autonomii narodów i federalizację struktury państwa. Był to pragmatyczny wybór, podyktowany rzeczywistością polityczną w obliczu rozkładu dotychczasowej władzy publicznej i braku możliwości utrzymania jedności państwa. Prawo narodów do samostanowienia było dla bolszewików użyteczną formułą z punktu widzenia walki przeciwko istniejącemu reżimowi politycznemu. Idea federacyjnego państwa narodów, czyli stworzenia państwa, w którym każdy naród będzie samodzielnie zarządzać swymi sprawami, ale wszystkie one łączyć się będą w jednym państwie w imię interesów wspólnych, nie była zresztą pomysłem nowatorskim. Bolszewicy go nie wymyślili, lecz zaczerpnęli z bogatej tradycji myśli socjaldemokratycznej, a w tym od austriackiego socjaldemokraty Ottona Bauera, który uważał, że tylko federacyjne państwo narodów może zapobiec

wewnętrznemu rozkładowi Austro-Węgier (Bauer, 1975, s. 482). Specyfiką ruchu bolszewickiego było natomiast to, że ten „interes wspólny” miała urzeczywistniać międzynarodalistyczna partia proletariatu.

Proces dezintegracji terytorialnej nabrał tempa po przewrocie październikowym i wybuchu wojny domowej, która na terenach byłego imperium trwała od lata 1918 do końca 1921 roku. Rozpoczynająca się wojna domowa i nasilenie się tendencji dezintegracyjnych³ spowodowały, że władza centralna musiała walczyć o przetrwanie. Podczas rosyjskiej wojny domowej nie-Rosjanie byli pożądanymi sojusznikami dla każdej ze stron konfliktu, jednak na ogół sprzymierzali się z bolszewikami, gdyż biali walczyli pod hasłem niepodzielnej Rosji, podczas gdy czerwoni głosili prawo narodów do samostanowienia. Konieczność znalezienia militarnych sojuszników w wojnie przekonała przywódców bolszewickich do poparcia nacjonalistycznych sił poza Rosją. Jednym z pierwszych aktów przyjętych przez bolszewików po przewrocie październikowym była *Deklaracja praw narodów Rosji*, uchwalona przez Radę Komisarzy Ludowych 2 (15) listopada 1917 roku. Aktowi temu nadano duży, propagandowy rozgłos. Deklaracja proklamowała równość i suwerenność narodów Rosji, ich prawo do samookreślenia aż do oderwania i utworzenia samodzielnego państwa; zniesienie wszelkich przywilejów oraz ograniczeń narodowościowych i religijnych; swobodny rozwój mniejszości narodowych i grup etnicznych. W styczniu 1918 roku na III Zjeździe Rad przyjęto *Deklarację praw ludu pracującego i wyzyskiwanego*. Z kolei ta deklaracja głosiła, że powstająca Rosyjska Federacyjna Socjalistyczna Republika Radziecka zostaje ukonstytuowana na zasadzie wolnego związku wolnych narodów jako federacja radzieckich republik narodowych. Deklaracja uznawała, że decyzja o uczest-

³ Po zamachu stanu w październiku 1917 roku mniejszości etniczne kolejno proklamowały swoją niezależność od Rosji. Po części dla zaspokojenia własnych ambicji narodowych, a po części po to, by nie dopuścić do wojny domowej i przejęcia władzy przez bolszewików. W okresie wojny domowej próby stworzenia własnej państwowości pojawiały się praktycznie na wszystkich kresach państwa. Różnego rodzaju na wpół samodzielne twory państwowe powstawały we wszystkich tych rejonach, gdzie władza centrum była słaba lub jej w ogóle nie było. W ostatnim okresie wojny domowej wszelkie niezależności były likwidowane głównie przy użyciu siły (Аринин, Марченко, 1999, s. 76).

nictwie w rządzie federalnym i pozostałych instytucjach radzieckich ma być samodzielną decyzją każdego narodu przyjętą na swym własnym, pełnomocnym zjeździe rad. Zasady zawarte w *Deklaracji praw narodów Rosji* oraz w *Deklaracji praw ludu pracującego i wyzyskiwanego* przez cały okres istnienia ZSRR wyznaczały oficjalną ideologiczną wykładnię radzieckiej polityki narodowościowej. Była to ideologiczna wizja przekształcenia dawnego cesarstwa rosyjskiego w sojusz radzieckich republik Rosji połączonych na zasadzie federacji. Federacja ta miała być „otwarta” dla innych narodów, które wyrażą chęć tworzenia takiego związku.

Należy podkreślić, że *Deklaracja praw ludu pracującego i wyzyskiwanego* uznawała, iż podmiotem stosunków międzynarodowych jest proletariatus, a nie grupy narodowościowe w całości, i dlatego też w trakcie zjazdu przedstawiciele bolszewików mówili, że dopóki burżuazja będzie wkładać w zasadę samookreślenia szowinistyczną, burżuazyjną i imperialistyczną treść, dopóty władza radziecka będzie jak najbardziej zdecydowanie występować przeciwko zastosowaniu w praktyce tak rozumianej zasady (Suchecki, 1961, s. 58). Lenin uważał, że interesy proletariatusu stoją wyżej niż prawo narodów do samookreślenia. Ponieważ zaś interes proletariatusu jest identyczny z interesem partii, to jest ona jedynym organem powołanym do rozstrzygania wszystkich spraw niepodległości i separatyzmu. Ponieważ „wola narodu” wyraża się w woli proletariatusu, a ta ostatnia w woli partii, to interes partii i dobro państwa proletariatusu stoją ponad wszelkimi narodowymi aspiracjami (Kołodowski, 2001, s. 477).

Niezależnie od jasnego stanowiska programowego w kwestiach narodowościowych partia bolszewicka nie miała jasno sprecyzowanych planów, w jaki sposób zasady programowe mają zostać wcielone w życie. Rewolucja bolszewicka nie wynikała z planu politycznego, lecz była przede wszystkim improwizacją i dostosowywaniem się do istniejących warunków. Podział Rosji radzieckiej nastąpił, przynajmniej formalnie, według kryterium narodowościowo-terytorialnego, a za twórcę tej koncepcji uważa się ówczesnego komisarza ds. narodowościowych, Józefa Stalina. Etniczno-narodowościowe prawa miały zostać zinstytucjonalizowane w odpowiednich formach administracyjnych. Zgodnie z konstytucjami radzieckimi z 1924, 1936 i 1977 roku istniały cztery szczeble terytorialnej organizacji narodów: republiki związkowe, republiki auto-

nomiczne, obwody autonomiczne i okręgi autonomiczne, a tym samym istniały cztery podstawowe szczeble biurokratycznej hierarchii narodów i cztery różne zakresy korzystania z prawa do narodowej autonomii. ZSRR zbudowano jako system hierarchicznie uporządkowanych jednostek narodowościowo-administracyjnych, a tożsamości narodowe były uznawane tylko wówczas, gdy mogły być kontrolowane w ramach instytucji władzy. Teoretycznie granice republik związkowych i autonomii różnego rodzaju powinny obejmować terytoria zamieszkiwane przez daną nację, w praktyce jednak przy wyznaczaniu granic poszczególnych jednostek czynnik etniczny znajdował się na dalszym planie, a dominowały pryncypia polityczne, czasem ekonomiczne. Granice wewnętrzne ZSRR zostały uzależnione od interesów rządzącej krajem partii i okazały się funkcjonalne wyłącznie w ramach jednego reżimu politycznego. Wieloszczeblowy, scentralizowany podział kraju na jednostki administracyjno-terytorialne został skonstruowany zgodnie z logiką interesów politycznych bolszewików i z naruszeniem wszelkich naturalnych, historycznych i kulturowych podziałów.

ZSRR zbudowano wokół zasady podwójnej tożsamości: etniczno-narodowej oraz radzieckiej – jako podstawy nowego społeczeństwa. Autonomia polityczno-narodowościowa realizowana w ramach ZSRR była efektem strategii władz radzieckich polegającej na stworzeniu takich instytucji politycznych, które zapewnią kontrolę nad procesami mobilizacji społeczno-politycznej towarzyszącej procesom modernizacji i uprzemysłowienia. Tworzenie jednostek narodowościowo-terytorialnych, wyposażonych w formalne, ale też praktyczne uprawnienia, miało być sposobem na ominięcie kryzysów związanych z „wiekiem nacjonalizmów”. Rozwój ruchów narodowościowych na Kaukazie, w krajach nadbałtyckich i Azji Środkowej uświadomił przywódcom bolszewickim fundamentalne dla przyszłości wielonarodowego państwa znaczenie polityki narodowościowej. Dlatego też przyjęto, że przyszłe państwo, zdominowane przez bolszewików, będzie federacją formalnie autonomicznych jednostek kontrolowanych przez władze centralne. W każdej jednostce terytorialno-narodowej reżim radziecki starał się wykreować partyjną elitę i przedstawicieli administracji pochodzących z danej grupy etnicznej, a jednocześnie zależnych od władz w Moskwie. Ta lokalna elita miała zapewniać kontrolę nad procesami etnicznej mobilizacji i eliminować ewentualne protesty (Roeder, 1991, s. 197-199).

Federalizm radziecki był częścią ideologii, a federacyjną formę państwa traktowano jako środek, nie zaś cel sam w sobie. Uznano, że jest to tylko forma przejściowa, etap konieczny w procesie jednoczenia na razie podzielonego różnicami kraju. Miał to być tylko przystanek na drodze do „świadomej i ściślejszej jedności pracujących, którzy nauczą się dobrowolnie wznosić ponad konflikty narodowe” (Carrère d’Encausse, 1992, s. 93-94). Celem było ukształtowanie „narodu radzieckiego”, czyli nowej, historycznej, społecznej i międzynarodowej wspólnoty ludzi mających jedno terytorium, ekonomikę, socjalistyczną kulturę, związkowe państwo ogólnonarodowe oraz wspólne zadanie – zbudować komunizm. Członkowie ludów zamieszkujących ZSRR stawali się częścią tego narodu poprzez podporządkowanie się wspólnej władzy państwowej, przyjęcie obywatelstwa radzieckiego, akceptację ideologii marksistowsko-leninowskiej i przyswojenie sobie języka rosyjskiego (Chlebda, de Lazari, 2000, s. 412-414).

Trzeba także pamiętać, że podział terytorium ZSRR na republiki związkowe (federacyjne) oraz republiki autonomiczne w dużym stopniu był tylko fasadą, gdyż prawdziwe struktury władzy tworzyła rządząca krajem partia bolszewicka. Po 1917 roku rolę politycznego centrum przejęła ponadnarodowa partia komunistyczna, a cała rozległa przestrzeń geograficzna kraju została uporządkowana zgodnie z planami scentralizowanej i hierarchicznej struktury partii komunistycznej. Bolszewicy chcieli utrzymać władzę i stworzyć lojalny, ponadnarodowy aparat administracyjny, który umożliwiałby kontrolę nad złożonym i zróżnicowanym organizmem, jakim był ZSRR. Włączenie lokalnych elit w system partii bolszewickiej miało zapewnić lojalność mniejszości narodowych i umożliwić skuteczne zarządzanie państwem. Tym celem służyła rozpoczęta w latach 20. polityka *korienizacji* (natywizacji) kadr partyjnych, która miała stworzyć nową, internacjonalistyczną elitę administracyjno-kierowniczą. Faktem jest, że przed rewolucją 1917 roku większość narodowości, które później tworzyły Związek Radziecki, nie była jeszcze w pełni uformowana. Wiele z nich nigdy w swojej historii nie miało własnej państwowości, a idee nacjonalistyczne ograniczały się do wąskiej grupy intelektualistów pochodzących z ośrodków miejskich. Nawet w okresie rewolucji i wojny domowej, kiedy na obszarze Rosji powstawały niezależne i półzależne państwa, nacjonalizm był fenomenem,

który wyznawały wąskie grupy intelektualistów, studentów i niewielka liczebnie klasa średnia. *Korienizacja* była związana z kształtowaniem się radzieckiej „federacji narodów” i miała przyczynić się do praktycznej realizacji idei zawartych w *Deklaracji praw narodów Rosji*. Jej celem było zastąpienie języka rosyjskiego językiem lokalnym, a także włączenie miejscowej ludności w system władzy radzieckiej. Miała służyć „zakorzenieniu” się władzy bolszewików w prowincjach państwa. Popierana przez Lenina i Stalina, aż do lat trzydziestych zachęcała do używania rodzimych języków i kultywowania rdzennych zwyczajów. Polegała także na stosowaniu przyjaznej mniejszościom polityki rekrutacji i awansu w aparacie partyjno-państwowym oraz tworzeniu lokalnych elit.

Józef Stalin, mówiąc w 1923 roku o celach kampanii *korienizacji* na XII zjeździe RKP(b), podkreślał, że do tego, by władza radziecka stała się swojską i zrozumiałą dla chłopów, aby była nie tylko rosyjską, ale prawdziwie międzynarodową, musi funkcjonować w rodzimych językach narodów ZSRR, a szkoły i organy władzy muszą składać się z ludzi miejscowych, znających język, prawa i lokalne obyczaje (Stalin, 1947a, s. 240-241). W rezolucji kończącej XII zjazd RPK(b) wydano rekomendację, aby władze republik związkowych i różnorodnych autonomii składały się z członków „tytularnej nacji”, a także aby język tychże nacji był używany przez administrację. W ten sposób zainicjowano politykę *korienizacji* aparatu partyjnego i państwowego⁴. Decyzja ta oznaczała odejście od polityki narodowościowej władz carskich z przełomu XIX i XX wieku, które starały się prowadzić intensywną rusyfikację i ograniczać prawa mniejszości narodowych. Dzięki temu w ramach Związku Radzieckiego nastąpił rozkwit szkolnictwa, języków i kultury mniejszości etnicznych.

Bolszewikom nie udało się jednak za pomocą owej polityki rozwiązać wszystkich problemów narodowościowych, co więcej, polityka taka wykreowała nowe trudności. Kontrowersje budził fakt, że wspieranie „tytularnej nacji” prowadziło do podporządkowania jej pozostałych mieszkańców danej jednostki narodowościowo-terytorialnej. Odczuli

⁴ Jednym z elementów nowej polityki była także zmiana nazwy partii z Rosyjskiej Komunistycznej Partii (bolszewików) na Wszechzwiązkową Komunistyczną Partię (bolszewików).

to przede wszystkim etniczni Rosjanie, wśród których rosło niezadowolenie. Ponadto polityka kierownictwa partyjnego doprowadziła do narastania nastrojów nacjonalistycznych. Duża część nowych lokalnych elit poczuła się na tyle „zakorzeniona” w partii, że zaczęły się pojawiać głosy o potrzebie przekształcenia „deklaratywnej radzieckiej federacji” w „prawdziwą” federację. Trzeba pamiętać, że dla radzieckich elit polityka *korienizacji* nie była celem samym w sobie, a na pewno nie chciało doprowadzić do nasilenia się postaw nacjonalistycznych. Gdy tylko zdano sobie sprawę z konsekwencji tej polityki, wprowadzono do niej poprawki, aby zahamować negatywne skutki, niebezpieczne z punktu widzenia interesów partii komunistycznej. Dla aparatu partyjno-państwowego celem było jedynie upowszechnienie w społeczeństwie nowej ideologii. Na XVI zjeździe WKP(b) w 1930 roku Józef Stalin, mówiąc o zadaniach polityki narodowościowej bolszewików, zwracał uwagę, że rozkwit narodowych w formie, a socjalistycznych w treści kultur w warunkach dyktatury proletariatu ma prowadzić do złączenia ich w jedną socjalistyczną kulturę z jednym wspólnym językiem (Stalin, 1947b, s. 369). Na XVII zjeździe WKP(b) w 1934 roku oficjalnie wprowadzono do dyskursu określenie „naród radziecki”, uznając tym samym, że zakończyła się walka klas w państwie radzieckim.

Od połowy lat trzydziestych w stalinowskim ZSRR bezwzględnie dławiono każdą niezależną ekspresję nacjonalizmu. Stalin, który postanowił złamać wszelką potencjalną opozycję wobec swojego programu przyspieszonej industrializacji i budowy potęgi militarnej, uznał nacjonalizm za źródło zagrożeń. Oznaczało to zmianę polityki narodowościowej i językowej. Uznano, że obiektywne interesy państwa wymagają upowszechnienia języka rosyjskiego jako podstawowego dla mieszkańców ZSRR. W rezultacie rozpoczęła się rusyfikacja szkolnictwa, ponadto zaczęto podejmować działania na rzecz przywrócenia Rosjanom statusu nacji dominującej w państwie. Do państwowej ideologii powróciły odwołania do narodowej historii Rosji (Aleksander Newski, Kuźma Minin, Dymitr Pożarski, Piotr I). Naród rosyjski został uznany za „pierwszy wśród równych”, a jego język uznano językiem „międzynarodowej kultury socjalistycznej” (Синицин, 2014, s. 26). Jednocześnie partyjne kierownictwo zaczęło rozwijać koncepcję „radzieckiego patriotyzmu”, który starano się łączyć z rosyjskim nacjonalizmem i uznaniem

Rosjan za „starszych braci wśród równych narodów” (Синицин, 2014, s. 27). Warto podkreślić, że niesłuszne jest utożsamianie polityki ZSRR z wielkoruskim nacjonalizmem. Rosyjskie dziedzictwo historyczne było dla rządzącej partii swoistym „magazynem”, do którego można sięgać w zależności od potrzeb politycznych. Cokolwiek należało do tego dziedzictwa, a nie przydawało się rządzącym elitom, było bezwzględnie eliminowane z przestrzeni publicznej. Wzorce, do których się odwoływano – Piotr I, Iwan Groźny – nie były wielkoruskie, lecz raczej wielkomocarstwowe. Celem Stalina nie było stworzenie imperium rosyjskiego, tylko wielkiego mocarstwa radzieckiego.

Tego typu działania podjęte przez Józefa Stalina były związane z przygotowaniami do przewidywanego konfliktu zbrojnego w Europie. Etniczni Rosjanie, którzy stanowili zdecydowaną większość mieszkańców ZSRR, mieli dzięki zmianom w polityce narodowościowej utożsamić swoje interesy narodowe z interesami ZSRR i zamieszkujących w nim innych nacji. Radziecki patriotyzm i „przyjaźń narodów” miały się stać znaczącymi elementami ideologicznej mobilizacji w okresie II wojny światowej. Po zwycięstwie nad faszystowskimi Niemcami kierownictwo utwierdziło się w przekonaniu, że jego głównym zadaniem jest uczynienie z ZSRR wielkiego światowego mocarstwa, które będzie odgrywać czołową rolę w świecie. Wszelkie idee „wszechświatowej rewolucji” zostały bezpowrotnie odłożone do kosza. Uzyskanie, a później ochrona statusu wielkiego mocarstwa zaczęły dominować nad innymi celami polityki wewnętrznej i zagranicznej. Jednym z instrumentów wielkomocarstwowej polityki Stalina był wielkoruski szowinizm. Ponadto przeprowadzano masowe deportacje grup etnicznych i narodowościowych, w których lojalność nie ufano, usuwając je z ich rdzennych terytoriów i likwidując ich autonomię. Odbudowanie w połowie lat 30. pozycji narodu rosyjskiego jako głównego etnosu państwowotwórczego spowodowało, że scentralizowane radzieckie państwo zaczęło odbierać jako kolejne wcielenie rosyjskiego imperium, a stalinowskie represje wobec narodowości uznanych za nielojalne – uznawać za przejaw imperialistycznej polityki centrum.

Niezależnie od faktu, że następcy Stalina – Chruszczow i Breżniew – skończyli ze stalinowską polityką narodowościową, ze wszystkimi jej negatywnymi cechami (wielkoruskim szowinizmem, represjami wobec

mniejszości narodowych) i do pewnego stopnia wrócili do wspierania rozwoju republikańskich kultur i języków, to Rosjanie pozostali „starszymi braćmi”, a radziecka mocarstwowość w dużym stopniu odwoływała się do tradycji rosyjskiego państwa. Rzeczywistość państwa radzieckiego po śmierci Stalina była bardzo złożona. Po części przywrócono zasady polityki *korienizacji*, przyczyniając się tym samym do konsolidacji narodowych/etnicznych elit w republikach powiązanych z aparatem partyjnym i tworzących nieformalne sieci powiązań. Był to coraz bardziej system pozyskiwania lojalności lokalnych elit poprzez dystrybucję dóbr oraz oferowanie im zasobów i uprawnień zamiast rzeczywistego uznania narodowych praw. Industrializacja i polityka zasiedlania wschodnich regionów kraju skutkowały wewnętrznymi migracjami milionów mieszkańców ZSRR, które przyczyniały się do wytworzenia zupełnie nowej kultury, opartej na więziach rodzinnych, osobistych przyjaźniach i związkach z miejscem pracy (Castells, 2009, s. 38).

Jednym z paradoksów istnienia ZSRR było utworzenie państwa, które oficjalnie deklarowało się jako internacjonalistyczne, ponadnarodowe i antynacjonalistyczne, a równocześnie ukonstytuowało się na zasadzie federalizmu etnoterytorialnego jako związek formalnie niepodległych republik posiadających odrębne terytoria narodowe i odpowiednie instytucje polityczno-administracyjne kultywujące rozwój narodowej kultury, narodowych języków, szkolnictwa, narodowych kadr. Niezależnie od formalnego charakteru federalizmu radzieckiego rzeczywistym efektem (choć nie intencją) radzieckiej polityki narodowościowej było wzmocnienie, a nie osłabienie znaczenia narodowości jako centralnej zasady organizującej życie społeczne (Jasińska-Kania, 2001, s. 2012). Paradoksem było też to, że okres powrotu do wielkoruskiego szowinizmu zapoczątkował pierwszy sekretarz, który był Gruzinem, a nie etnicznym Rosjaninem. Nieprawdziwe są pojawiające się w popularnym obiegu stwierdzenia, że radziecki nacjonalizm opierał się na etnicznym nacjonalizmie rosyjskim. Radzieckie państwo uciskało rosyjską kulturę i tradycję. Rosyjskie tradycje, symbole religijne, rosyjski folklor były prześladowane, ignorowane tudzież wykorzystywane w zależności od aktualnych potrzeb komunistycznej polityki. Ironią losu było to, że ZSRR padł ofiarą własnej polityki, która z jednej strony wspierała pielegnowanie kulturowej odrębności poszczególnych ludów, ale z drugiej

tłumiała wszelkie przejawy ekspresji tożsamości narodowej i nie wahała się sięgać po polityczne represje i wielkomocarstwowy szowinizm utożsamiany z rosyjskością (Suny, 1993, s. 101).

Rozwój lokalnych kultur i wzmocnienie ich narodowościowego charakteru w połączeniu z uznaniem etnosu rosyjskiego za „państwowo-twórczy” spowodowało, że wewnętrzne sprzeczności między grupami zamieszkującymi ZSRR nie zostały rozwiązane. Choć radzieccy przywódcy od początku lat 20. aż do końca lat 80. na zjazdach partyjnych przekonywali, że w ZSRR problem narodowościowy został rozwiązany, to właśnie „rewolucja narodowa” stała się jedną z przyczyn rozpadu ZSRR. Można powiedzieć, że ostatnim aktem zwycięstwa nowoczesnej tożsamości narodowej (nacjonalizmu) i ukazaniem jego siły mobilizacyjnej był upadek Związku Radzieckiego, państwa, mającego być zbudowanym na uniwersalistycznych zasadach, wobec których tożsamość narodowa miała mieć wtórne znaczenie. Mimo że w Związku Radzieckim przez siedemdziesiąt lat próbowano wykreować „nowego człowieka radzieckiego”, który wykraczałby poza takie kategorie jak tożsamość etniczna i religijna, państwo to po roku 1991 rozpadło się na mniejsze państwa czerpiące z solidarności etnicznej i językowej. Odrodzenie poczucia narodowej tożsamości – czy to zakorzenionej historycznie, czy to wymyślonej dla bieżących celów politycznych – było tym, co przyczyniło się do zakwestionowania radzieckiego państwa i do jego ostatecznego upadku. Internacjonalistyczna polityczna ideologia, oderwana od historyczno-kulturowej tożsamości, okazała się bezsilna wobec odrodzenia długo tłumionego nacjonalizmu (Castells, 2009, s. 31).

W okresie kryzysu państwa radzieckiego w latach 80. to właśnie ruchy nacjonalistyczne najbardziej się zaktywizowały i to one rzuciły bezpośrednie wyzwanie państwu radzieckiemu. Nacjonalizm i odwoływanie się do idei samodzielności władz i instytucji republikańskich były pod koniec istnienia ZSRR głównym elementem strategii skierowanej przeciwko centralnemu państwu radzieckiemu. Nacjonalizm stał się głównym mitem, wokół którego mobilizowały się masowe ruchy społeczne. Presja nacjonalizmu, często wykorzystywanego w interesie republikańskich elit, dostarczała ideologicznych podstaw do społeczno-politycznej mobilizacji przeciwko władzy centrum. Nadbudowa radzieckiego państwa federalnego została zakwestionowana przez działania władz republikańskich, których przywódcy pod wpływem nastrojów

społecznych szybko nawracali się na nacjonalizm i independentyzm. Dla społeczeństwa stłamszonego przez siedemdziesiąt lat rządów partii komunistycznej nacjonalizm był praktycznie jedynym efektywnym środkiem masowej politycznej mobilizacji. To właśnie ruchy nacjonalistyczne przyczyniły się do upadku imperialnego i biurokratycznego systemu, a ruchy oparte na nacjonalizmie odegrały decydującą rolę w budowie nowych struktur politycznych oraz w tworzeniu elit i wysuwaniu nowych przywódców.

W latach 1990-1992 rozpoczął się proces suwerenizacji republik związkowych i autonomicznych. Odwoływanie się do interesów narodowych i tożsamości etnicznej stało się narzędziem walki o władzę, korzyści, prestiż i status społeczny. Upadek w 1991 roku Związku Radzieckiego stanowił wstrząs dla społeczności zamieszkujących ten kraj. Brak centralnej władzy spajającej różnorodne społeczności lokalne ożywił długo tłumione etniczne nacjonalizmy, konflikty religijne oraz lokalne interesy. Granice wewnętrzne wyznaczone w ramach ZSRR nie odzwierciedlały istniejących podziałów etnicznych czy też religijnych. Tworzone były w celach politycznych i miały sens tylko wewnątrz pierwotnej struktury. Dlatego też po upadku Związku Radzieckiego jednym z głównych problemów politycznych stała się kwestia budowy samodzielnej państwowości w byłych radzieckich republikach. Tworzenie nowoczesnego państwa wymaga także budowania narodu. Jest to element konieczny dla powodzenia procesu budowy państwowości.

Rozpad imperiów zawsze jest zjawiskiem zagrażającym stabilności politycznej. Długotrwałe panowanie silniejszych sąsiadów nad słabszymi ludami i próby pozbawienia ich własnej osobowości mogą prowadzić do wybuchu lokalnych nacjonalizmów, a wraz z nimi przemocy. Przemieszczenie ludności na tym samym obszarze wywołuje spory terytorialne oraz konflikty wśród dotąd uzależnionych od siebie różnych nacji. Działo się tak u schyłku Imperium Otomańskiego (skończyło się to powstaniem tzw. kotła bałkańskiego), działo się tak po upadku Austro-Węgier, kiedy wybuchły spory między nowo wyzwolonymi narodami, działo się tak również po upadku imperiów kolonialnych (Bromke, 2001, s. 15). Dlatego też upadek Związku Radzieckiego obudził nacjonalizmy, które do tej pory były na tym obszarze tłumione. Lokalne nacjonalizmy obróciły się przeciwko Rosjanom (budowa własnej tożsamości i opozycji my–oni bardzo często odbywała się poprzez zestawianie „złych Rosjan”

i „ich ofiar”), a także popchnęły jedne nacje przeciwko drugim. W warunkach kryzysu społeczno-gospodarczego i niestabilnej demokracji wytworzył się dobry grunt do rozwoju nacjonalizmów i konfliktów etnicznych. Zacołanie gospodarcze i społeczne oraz niedemokratyczne reżimy czynią ten region wciąż mało stabilnym i podatnym na wybuchy przemocy związanej z procesami państwowo- i narodotwórczymi.

Specyfika rosyjskiej polityki narodowościowej i charakter granic wewnętrznych ZSRR długo jeszcze będą stanowić problem dla państw powstałych po upadku imperium. Żadne z nich nie jest jednolite etnicznie i w każdym z nich, a także między nimi, występują napięcia na tle etnopolitycznym. Oceniając wydarzenia na obszarze poradzieckim, często zapominamy o tym, że historia europejskiej modernizacji była pełna konfliktów i przemocy. Działo się tak dlatego, że każda idea narodu rodzi dążenie do nawrócenia lub wykluczenia osób pozostających poza jego obrębem, nawet pod przymusem, jeśli nie chcą zrobić tego dobrowolnie. Ten przymus mogą stosować odgórnie władze państwowe, ale może on też przybrać postać przemocy między wspólnotami. Siła etnopolitycznej mobilizacji jest tak duża, że konflikty na tym tle mogą być naznaczone przemocą. Spora część konfliktów występujących współcześnie na obszarze poradzieckim jest związana z procesami budowy własnej państwowości i własnego narodu. Świadomość tego może pomóc wspólnocie międzynarodowej łagodzić ich najbardziej negatywne skutki.

Problemem państwa rosyjskiego i pozostałych państw powstałych po rozpadzie ZSRR jest to, że nacjonalizm nie jest uniwersalny – jest raczej tylko etapem rozwoju ludzkości, odpowiadającym warunkom XIX i XX wieku. Będzie się on w najbliższych dekadach zmieniał wraz z postępowaniem rewolucji technologiczno-informacyjnej. Wśród zaawansowanych społeczeństw postindustrialnych ugruntowuje się stopniowo przekonanie, że państwa narodowe nie są już organizmami mogącymi sprostać wyzwaniom współczesności. Dlatego postępuje konsolidacja polityczna i próbuje się budować bardziej uniwersalne wspólnoty wykraczające poza „mentalność plemienną”. Tym samym sytuacja społeczności żyjących na terytorium byłego ZSRR jeszcze bardziej się komplikuje – nigdy nie stworzyły one „państw narodowych”, a kiedy otrzymały ku temu okazję, musiały się zmierzyć z wyzwaniami globalizacji.

Soviet Ethno-Policy as a Source of Contemporary Conflicts in the Area of the Former USSR

The Soviet socio-political experiment was associated with an attempt to negate one of the fundamental dimensions of social identity in the modern age – national identity. In the official ideology of the Soviet state, national identity was considered secondary to the more universal dimension of class. The authorities of the USSR, seeking an element that would connect the diverse communities inhabiting the territory of the former Russian Empire attempted to develop a supra-ethnic, universal Soviet identity. Politics of the USSR towards the so-called “problem of nationality” was very inconsistent and its consequences remain one of the main reasons for repeated conflicts in the post-Soviet area. The legacy of Soviet ethno-politics is presently one of the key elements influencing the political situation in the Eurasian area.

Советская этнополитика как источник современных конфликтов в постсоветском пространстве

Современные этно-политические процессы происходящие на территории бывшего Советского Союза характеризуются конфликтами и насилием. Это особый эффект советской этнополитики и советской модернизации. Царская империя Романовых была мультиэтническим государством, где не сформировалась единая «российская» политическая нация (царская Россия не является нацией-государством в европейском смысле этого слова). Век XIX был веком национализма и формирования современных народов. Накануне XX в. этнополитический вопрос стал самым важным для российского государства. Большевицкий захват власти привел к попыткам создания «советского» народа, по идее это должна быть: новая историческая, социальная и интернациональная общность людей, имеющих единую территорию, экономику, социалистическую культуру, союзное общенародное государство и общую цель – построение коммунизма.

Rewolucja rosyjska

Spółcizna

Międzynarodowe echa rewolucji

Lenin, a w ślad za nim partia komunistyczna tuż po zdobyciu władzy operowali równocześnie dwoma odrębnymi dyskursami rewolucyjnymi. O ile w Europie Zachodniej proletariat miał niszczyć stare struktury państw narodowych, o tyle na Wschodzie rewolucja miała przynieść zrazu wyzwolenie narodowe spod ucisku kolonizatorów. Ten drugi dyskurs, antyimperialny i pronarodowy zarazem, okazał się zdecydowanie płodniejszy. Umożliwił on wykreowanie rozwiązań wobec własnego, rosyjskiego Wschodu (np. odgórne utworzenie republik narodowych w Azji Centralnej), stał się również potężnym orężem w rękach komunistów w obliczu upadku świata kolonialnego. (...)

Dalekosiężne konsekwencje (...) flirtu radzieckiego socjalizmu z nacjonalizmem są przedmiotem analizy w niniejszej pracy. Autorzy zmagają się zarówno z sednem radzieckiej etnopolityki, z regionalnymi skutkami jej odrzucenia po 1991 roku, jak i z obliczem międzynarodowym sprzężenia komunizmu i myśli narodowej.

Z wprowadzenia

www.akademicka.pl

